

ДАВНЯ, СЕРЕДНЬОВІЧНА ТА МОДЕРНА ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

Володимир Волощук

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ КРИЖОПІЛЬСЬКОЇ І ГОРОДКІВСЬКОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

Анотація. У статті розглянуто історію дослідження археологічних пам'яток Крижопільської і Городківської територіальних громад Тульчинського району Вінницької області. Проаналізовано наукові і науково-популярні праці, що висвітлюють етапи вивчення регіону від початку до кінця XX ст. Окреслено внесок українських і зарубіжних дослідників – Ю. Сіцінського, В. Козловської, М. Кучери, П. Хавлюка, В. Рудя, В. Косаківського та ін. – у формування джерельної бази та наукових підходів до дослідження.

Ключові слова: пам'ятки археології, Крижопільська ТГ, Городківська ТГ, історіографія, КККТ, черняхівська археологічна культура.

Volodymyr Voloshchuk

TO THE HISTORY OF STUDYING THE ARCHAEOLOGICAL SITES OF THE KRYZHOPIL AND HORODKIVKA TERRITORIAL COMMUNITIES

Abstract. The article reviews the history of archaeological research in the Kryzhopil and Horodkivka territorial communities of the Tulchyn district in the Vinnytsia region. Scientific and popular science works covering the stages of study of the region from the beginning to the end of the 20th century have been analysed.. The contribution of Ukrainian and foreign researchers – Y. Sitsinsky, V. Kozlovsky, M. Kuchera, P. Havlyuk, V. Rud, V. Kosakivsky, and others – to the formation of the source base and scientific approaches to research is outlined.

Keywords. archaeological monuments, Kryzhopil territorial communities, Horodkivka territorial communities, historiography, KKKT, Chernyakhiv archaeological culture.

Аналіз публікацій варто почати з «Археологічної карти Подільської губернії», що була складена Ю. Й. Сіцінським у 1901 р. Це джерело комплексно описує всі виявлені на момент створення пам'ятки на території Поділля: від укріплених поселень до скарбів різних типів, від монетних до речових.

Ю. Й. Сіцінський на території досліджуваного регіону позначає величезну кількість курганів і курганних груп, ряд слов'янських городищ і поселень. Варто також зазначити, що більшу частину матеріалу Юхим Йосипович отримав від різних осіб, які надсилали інформацію безпосередньо у Губернський історико-статистичний кабінет [1, с. 156].

Ось що він пише про виявлені пам'ятки біля села Крикливець: «Поблизу села знаходиться кругле городище у 20 саж. в діаметрі; навколо оточене валом до 4 саж. висоти і ровом. Селяни знайшли декілька мідних монет XVII–XVIII ст., мідний хрест і два литих мідних підсвічники» [2].

Варто враховувати те, що інформація надається поверхнева або неточна. Ось що, до прикладу, пише П. І. Хавлюк про дані Ю. Й. Сіцінського відносно городищ слов'ян досліджуваного регіону: «Вказана праця відзначається рядом неточностей. Іноді неправильно вказується форми і розміри пам'яток» [1, с. 156–157]. Вся інформація потребує переосмислення і повторного вивчення, але попри наявні недоліки, це важливе джерело для вивчення пам'яток археології на території громад.

У міжвоєнний період інтерес до старожитностей Поділля не згасає – навпаки, з'являються перші наукові публікації, що ґрунтуються на музейних збірках та окремих польових знахідках.

Першою науковою працею, що описувала археологічні дослідження на цій території, є стаття В. Є. Козловської 1930 р. – «Бронзові прикраси з давнього поховання на терені заповідника ім. Заболотного (с. Чоботарки Тульч. Окр.)». Вона описує пам'ятки епохи бронзи, їхній тип і походження, працюючи з музейними матеріалами. Стаття містить фотографії артефактів і є важливим джерелом для вивчення ранніх досліджень Поділля [3, с. 31–33].

Робота, на яку варто звернути увагу, – це комплексна праця М. Ю. Брайчевського «Римська монета на території України», яка лише частково охоплює досліджуваний регіон, а саме описує срібну римську монету, знайдену у 1955 році у селі Гарячківка [4, с. 121].

Наступний етап у вивченні пам'яток археології регіону пов'язаний із вивченням слов'ян П. І. Хавлюком, М. П. Кучерою і Р. О. Юрою.

П. І. Хавлюк у 1969 році опублікував статтю «Древньоруські городища на Південному Бугу». Це джерело дає комплексне розуміння про древньоруські поселення не лише нашого краю, а й навколишніх територій. П. І. Хавлюк подає інформацію з приводу городищ: «Так згідно Ю. Сіцінському, у верхів'ях р. Дохни поблизу сіл Шарапанівка, Китайгород, Капустяни, Куниче і Савинці розташовано п'ять городищ. Тим часом у цьому районі виявлено лише городище поблизу с. Куниче» [1, с. 157].

М. П. Кучера і Р. О. Юра у статті «Обстеження городищ і замчищ на Поділлі» (1972 р.) описують особливості слов'янських городищ в регіоні. Нас цікавить згадка про виявлені ними своєрідні «кринички»

для зберігання води, що були обнесені валами для захисту. Йдеться про чотири таких «кринички» у різних населених пунктах Вінницької області, зокрема у селі Крикливець, нинішньої Крижопільської територіальної громади [5, с. 382].

Дослідження, присвячені безпосередньо слов'янським і руським городищам, відновлюються вже у 2000 році археологом М.П. Кучерою. У статті «Залишки водозбірних споруд на слов'яноруських городищах Х–ХІІІ ст.» він подає детальний опис водозбірної споруди слов'янського городища у селі Крикливець і порівнює її з такими самими об'єктами з інших городищ, які знаходяться на близькій відстані [6, с. 98].

З 90-х рр. ХХ ст. дослідники зосереджують свою увагу на вивченні пам'яток Культурного комплексу Кукутень-Трипільля (КККТ) на території Поділля.

Одна з перших праць, що надає структуровану інформацію про КККТ у подільському краї, є стаття місцевого краєзнавця Б. Г. Віци «До історії стародавнього населення на території Крижопільського району», опублікована у 1992-му році Вінницьким обласним краєзнавчим музеєм у збірнику «Етнографія Поділля». Автор подає результати власних та колективних польових розвідок поселень КККТ, виокремлює основні особливості розміщення пам'яток і характеризує виявлену кераміку [7, с. 8–12]. Він також зробив декілька рукописних карт, на яких показано місцезнаходження пам'яток КККТ регіону, які з певних причин не були прикріплені до статті.

Упродовж наступних років з'являється низка праць, які присвячені вивченню проблематиці цієї культури, однак вони мають локальний і описовий характер: автори здебільшого фіксують поверхневі знахідки та результати археологічних розвідок у районі села Гарячківка.

До цієї групи належать праці Т. В. Лотоцької і В. В. Очеретного «Археологічні розкопки в Гарячківці на Крижопільщині» та «Археологічна розвідка Подільської археологічної експедиції», В.Т. Загоруйко та В. О. Шумової «Поселення середньої доби Трипільської культури на Вінниччині с. Гарячківка».

Ці розвідки взаємодоповнюють одна одну і подають узагальнену інформацію про археологічні дослідження, здійснені у 1993 році Експедицією Вінницької обласної археологічної науково-дослідної інспекції і Подільською археологічною експедицією при Вінницькому обласному краєзнавчому музеї в околицях села Гарячківка колишнього Крижопільського району Вінницької області: «Обстежено площу близько 7 тис. га, де виявлено 16 пам'яток, п'ять з яких двошарові. Серед них представлені поселення та могильники, що належать до різних культурно-археологічних етапів» [8, с. 79]. Порівняльний аналіз цих матеріалів дає змогу виокремити певні відмінності у спрямуванні польових студій. Так, у роботі В. Т. Загоруйко і В.О. Шумової основна увага зосереджена на дослідженні поселень КККТ поблизу с. Гарячківка – Гарячківка 3, 7, 8 [9, с. 52], у якій подано

короткий опис виявлених пам'яток, характеристику поселень та їхню періодизацію. Натомість у статті Т. В. Лотоцької і В. В. Очеретного «Археологічна розвідка Подільської археологічної експедиції» висвітлюється ширше коло археологічних об'єктів – поселення КККТ і черняхівської культури у межах сіл Одаї, Гарячківка, Городківка і Красносілка [10, с. 52–53]. Варто також зазначити, що найбільше скупчення пам'яток, описаних авторами, розташоване навколо саме с. Гарячківка. Окрім опису пам'яток та їхніх коротких характеристик, додається карта з позначенням розташування виявлених поселень [8, с. 52].

Варто також згадати працю С. О. Гусева «Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н. е.», у якій нас цікавить опис антропоморфної трипільської статуетки, знайденої на поселенні біля с. Вільшанка Крижопільської територіальної громади та підкріпленою фотографією [11, 208–209].

Праця місцевого дослідника, к.і.н. Є. Ф. Годованого «Долинами Вільшанки та Марківки: історичні долі людей та поселень західного Крижопілля» (2011 р.) хоча не є безпосередньо археологічним дослідженням, все ж містить матеріали археологічних розвідок, зокрема, маловідомих пам'яток: «За переказами, під всією старою частиною села (колишнє містечко) є підземні ходи, про що свідчать провалини, які трапляються і тепер. Так, біля будинку Білявського М. І. утворився обвал глибиною 7-8 метрів. Ці підземні ходи ніколи не досліджувалися. Старожили заявляють, що один такий з'єднує костел і каплицю, що розташована на католицькому кладовищі. Спроба дослідити не мала успіху через те, що повітря підземелля непридатне для дихання» [12, с. 224]. Також автор використовує дані з «Археологічної карти Подільської губернії» Ю. Й. Сіцінського і результати спільних з іншими краєзнавцями досліджень про пам'ятки КККТ [12, с. 224].

У співавторстві з к.і.н. Є.Ф. Годованим було опубліковано працю «Зеленянка. Село на Кучманському шляху історії» (2019 р.), де історії стародавніх поселень на території села Зеленянка Крижопільської територіальної громади присвячено окремий розділ. Автори надають декілька карт: 1-ша – «Карта поселень на території села Зеленянка», 2-га – «Археологічна карта Крижопільського району» (за М.В. Потупчиком). Вони слугують важливими картографічними джерелами для вивчення пам'яток археології, адже надають точне їхнє місцезнаходження на території населеного пункту. У цій праці також подається детальний опис трипільського поселення Зеленянки і всіх виявлених дослідниками артефактів КККТ [13, с. 12–16].

Наступним етапом у вивченні пам'яток КККТ краю стали праці, у яких дослідження поєднуються з елементами картографування та аналітичного узагальнення. До таких належать стаття Н. І. Майданюк «Карта пам'яток трипільської культури на Вінничині», яка є одним з найцікавіших джерел по вивченню пам'яток КККТ на території сучасної Вінниччини: «14 трипільських поселень виявлено на території

Крижопільського району. Археологічні розвідки на більшості пам'яток проводили В. Т. Загоруйко (1993 р.), М. В. Потупчик і М. Є. Левада (1996 р.). Жодне поселення не розкопувалось» [14, с. 77–88].

У своїй статті «Картографування пам'яток трипільської культури регіону південно-східної Вінниччини» В. С. Рудь не просто узагальнив інформацію про поселення, а й за допомогою картографічних матеріалів подає розподіл пам'яток різних періодів КККТ, зокрема, і поселень на території Городківської і Крижопільської громад [15, с. 137–139]. Спільне дослідження В.С. Рудя, С. С. Федорова і О. В. Зайцевої «Розвідки пам'яток трипільської культури на півдні Вінниччини» (2016 р.) вперше надає інформацію про трипільські поселення у Тернівці і Заболотному, переосмислює датування поселення Тернівка, але залишає відкритим питання про хронологічну приналежність поселень Городківка 2, Гарячківка 1 та 2, Одаї 1 та 2, Красносілка 2 [16, с. 10].

Сюди ж можна віднести публікації останніх років у румунських і польських періодичних виданнях, а також спільні україно-німецькі дослідження.

Авторами більшості цих праць є В. Рудь (Інститут археології НАН України), Р. Хофман і Й. Мюллер (Кільський університет Крістіана-Альбрехта), В. Косаківський (Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського), О. Зайцева (Київський національний університет ім. Бориса Грінченка).

У статті «Tracing the Micro Processes of the Production and Use of Ceramic Vessels and Textile Products from the Cucuteni-Trypillia Settlements of Bilyi Kamin and Krynychky-Ferma (Ukraine)» (Відстеження мікропроцесів виробництва та використання керамічних посудин і текстильних виробів з Кукутені-Трипільських поселень Білий Камінь і Кринички-Ферма (Україна)) автори подають детальний опис поселень КККТ Білий Камінь і Кринички та виявлених на них фрагментів кераміки із відбитками текстильних виробів. Нас цікавить пам'ятка саме с. Кринички Городківської громади. Кожен фрагмент підкріплюється фотографіями артефактів. У розділі «Обговорення» охарактеризовані матеріали, з яких робилися текстильні і керамічні вироби, а також методи виготовлення керамічних посудин [17, с. 199–209].

Стаття «Copper age Landscape History Between Dnister and Southern Bug (Ukraine)» (Історія ландшафту мідної доби між Дністром і Південним Бугом (Україна)) того ж колективу авторів повідомляє про історію вивчення пам'яток КККТ на схід від річки Південний Буг, їхні загальні особливості, окреслює регіон вивчення пам'яток і подає точну кількість досліджених поселень. Порівнюються особливості розвитку поселень у Крижопільському і Чечельницькому регіонах. Ілюстрації містять магнітні плани пам'яток Кісниця і Гарячківка 8 [18, с. 84–86].

Найзмістовнішим джерелом, яке акцентує свою увагу на КККТ краю, є колективна монографія «From Ros to Prut: Transformations of Trypillia Settlements», де у 2 томі узагальнено усі дослідження, що проводилися археологами на території Крижопільського регіону.

Описи пам'яток доповнені значною кількістю фотоілюстративних і схематичних джерел, серед них: фото поселень, шурфів, виявлених артефактів, магнітні плани, карти розміщення пам'яток і конкретних об'єктів, таблиці і графіки із статистичними даними різних напрямів. Ця праця об'єднує напрацювання всіх попередніх років у цілісну «картину» [19, с. 9–128], [20, с. 129–154].

Окремим блоком варто виділити публікації, що присвячені пам'яткам черняхівської культури. Серед них праця д.і.н. Б.В. Магомедова «Пам'ятки черняхівської культури Вінницької області», де представлено каталоги пам'яток відносно кожного регіону згідно новому адміністративному поділу від 2020 року, надається опис пам'яток і схематичні джерела (за наявності). Також через тісні торговельні зв'язки між черняхівською культурою і Римською імперією у праці подано список виявлених римських монет. А також представлена схематична і описова інформація про могильник Зеленька і поселення черняхівської культури у Гарячківці, Одаях і Красносілці [21, с. 95–100].

У статті «The Pottery Kilns at the Copper and Late Roman Age Site Hariachkivka 8 (Ukraine): Magnetic Prospection and Archaeological Verification» (Гончарні горни на місці поселення мідної та пізньоримської доби. Гарячківка 8 (Україна): магнітна розвідка та археологічна перевірка) автори описують, які саме культурні шари були виявлені під час досліджень у 2018 і 2019 рр. на території пам'ятки Гарячківка 8. Як було пізніше з'ясовано науковцями, це поселення двошарове: першим шаром виступає черняхівська культура, другим – Трипілля. Основний акцент у статті зроблено на історії виявлення черняхівських горнів на території Гарячківки 8, подано детальний опис виявлених пам'яток, магнітний план із позначенням місць, де були виявлені горни, а також їхні фото [22].

Джерелами до вивчення цієї теми також є науково-популярні публікації у місцевій періодиці. Наприклад, стаття В. Красножона «Знахідки минулого» у газеті «Сільські новини» (газета Крижопільського району), де подано коротке інтерв'ю учасника археологічної експедиції, завідуючого сектором охорони пам'яток археології Михайла Валентиновича Потупчика. Експедиція проводила розкопки у с. Жабокрич Крижопільської громади, у зв'язку з тим, що під час проведення будівельних робіт були виявлені артефакти бронзового і залізного віків. Автор також надає перелік організацій, залучених до розкопок, та учасників експедиції [23, с. 6].

Стаття В. Мельника «Римські монети і готські артефакти в межиріччі Кам'янки та Гарячківки (Села Одаї, Гарячківка, Красносілка, Зеленька)» у газеті «Вінниччина» надає узагальнений опис пам'яток КККТ і черняхівської культури у районі сіл Крижопільської територіальної громади, беручи за основу праці Б.В. Магомедова і В.Т. Загоруйко. Це також одна з небагатьох публікацій, де описується діяльність «чорних копачів» на території краю [24, с. 11].

Цінною є стаття М. Гольда «На Вінниччині виявили мусульманський мавзолей XIII ст.», у якій описано найрідкіснішу пам'ятку археології не тільки колишнього району, а й всієї Вінницької області – мусульманський мавзолей (торбе), ймовірно золотоординського часу в селі Кісниця. Інформацію про цю пам'ятку автор отримав від краєзнавця Валентини Гижко і тюрколога, завідувача центру досліджень цивілізацій Причорномор'я Інституту історії НАНУ Олександра Галенка. Додається фото цього мавзолею [25].

Джерелом узагальнюючого характеру є збірник «Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина», де було упорядковано пам'ятки археології кожного району Вінницької області, відповідно до старого адміністративного поділу, і колишнього Крижопільського. З 2020 року адміністративний поділ змінився, і тепер райони стали структурно більшими. Також однією із характерних особливостей збірника є його виклад матеріалу, інформація про пам'ятки археології передається у вигляді списку із прив'язкою до найближчого населеного пункту, де описано: тип пам'ятки, хронологічні рамки, відстань і напрямок від або до найближчого населеного пункту [26, с. 100–103].

Отже, історіографія дослідження археологічних пам'яток Крижопільської та Городківської громад демонструє поступовий розвиток від узагальнених описів початку XX ст. до сучасних комплексних підходів. Започаткував вивчення Ю. Й. Сіцинський у «Археологічній карті Подільської губернії» (1901), яку згодом доповнили праці В. Козловської, М. Кучери, Р.Юри та інших. У 1990-х роках активізувалися локальні дослідження, зокрема, Т. Лотоцької, В. Очеретного, В. Загоруйко, що висвітлили пам'ятки КККТ і черняхівської культури. Вагомий внесок зробили місцеві краєзнавці, зокрема Б. Г. Віца, Г. М. Куций та Є. Ф. Годований. Сучасний етап дослідження характеризується використанням методів картографування й магнітного аналізу, що відображено у працях В. Рудя, Р. Хофмана, В. Косаківського, О. Зайцевої і Й. Мюллера.

Таким чином, розвиток археологічних студій у регіоні перейшов від описового до комплексного наукового рівня, що створює міцну основу для подальших досліджень і збереження культурної спадщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Хавлюк П. І. Древньоруські городища на Південному Бузі // Слов'яно-руські старожитності. Київ: Наук. Думка, 1969. С. 156–174.
2. Сіцинський Ю. Й. Археологічна карта Подільської губернії / упоряд. О. Л. Баженов. Репр. вид. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. 135 с.
3. Козловська В. Бронзові прикраси з давнього поховання на терені заповідника ім. Заболотного (с. Чоботарки Тульч. Окр.) // Хроніка археології та мистецтва. Київ, 1930. Ч. 2. С. 31–33.

4. Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України. Київ: ІА НАН УРСР, 1959. 247 с.
5. Кучера М. П., Юра Р. О. Обстеження городищ і замчищ на Поділлі // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. Київ, 1972. Випуск 4. С. 382–386.
6. Кучера М. П. Залишки водозбірних споруд на слов'яно-руських городищах Х-ХІІІ ст. // Археологія. Київ, 2000. № 2. С. 94–100.
7. Віца Б. Г. До історії стародавнього населення на території Крижопільського району // Етнографія Поділля. Тези доповідей наукової конференції. Вінниця, Вінницький обласний краєзнавчий музей, 1992. Ч. 2. С. 8–12.
8. Лотоцька Т. В., Очеретний В. В. Археологічна розвідка Подільської археологічної експедиції // Археологічні дослідження в Україні 1993 р. Київ, 1997. С. 79–80.
9. Загоруйко В. Т., Шумова В. О. Поселення середньої доби трипільської культури на Вінниччині біля с. Гарячківка // Археологічні дослідження в Україні 1993 р. Київ, 1997. С. 52–53.
10. Лотоцька Т., Очеретний В. Археологічні розкопки в Гарячківці на Крижопільщині // Тези доповідей тринадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1994. С. 18–19.
11. Гусев С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н.е. Вінниця: Антекс – УЛТД, 1995. 304 с.
12. Годований Є. Ф. Долинами Марківки і Вільшанки: історичні долі людей та поселень західного Крижопілля. Нариси. Одеса: Друкарський дім, 2011. 336 с.
13. Годований Є. Ф., Хімей В. В. Зеленянка. Село на Кучманському шляху історії. Дрогобич: ТзОВ «Трек ЛТД», 2019 р. 320 с.; іл.
14. Майданюк Н. І. Карта пам'яток трипільської культури на Вінниччині // Подільська старовина. Вінниця, обл. краєз. музей, ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. Вип. 4. 408 с.
15. Рудь В. С. Картографування пам'яток трипільської культури регіону південно-східної Вінниччини // Археологія і давня історія України. Київ, 2015. № 4. С. 137–139.
16. Рудь В. С., Федоров С. С., Зайцева О. В. Розвідки пам'яток трипільської культури на півдні Вінниччини // Археологічні дослідження в Україні 2015. Київ, 2016. С. 10–12.
17. Rud V., Zaitseva O., Skrzyniecka W., Kosakivskyi V., Hofmanns R. Tracing the Micro Processes of the Production and Use of Ceramic Vessels and Textile Products from the Cucuteni-Trypillia Settlements of Bilyi Kamin and Krynychky-Ferma (Ukraine) // Sprawozdania archeologiczne №75/1, 2023. P. 183–212.
18. Rud V., Hofmann R., Kosakivskyi V., Müller J. Copper age Landscape History Between Dniester and Southern Bug (Ukraine) // Cucuteni 140: Interdisciplinary Ramework for Cucuteni-Trypilli Research International Colloquium: Programme and abstracts / ed.:

- Constantin Preoteasa, Aleksandr Diachenko, René Ohlrau, Carsten Mischka Piatra-Neamț: Editura „Constantin Matasă“, 2024. P. 84-86.
19. Rud V., Hofmann R., Kosakivskyi V., Zaitseva O., Mueller J. Tracing Trypillia Transformations in the Southern Bug Dniester Interfluvium: Archaeological Investigations in the Kryzhopil region, Ukraine // From Ros to Prut: Transformations of Trypillia Settlements. Volume II / ed. Robert Hofmann, Wiebke Kirleis, Johannes Mueller, Vitalii Rud, Stanislav Țernaț, Mykhailo Videiko. P. 9–128. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.sidestone.com/openaccess/9789464270754.pdf>
20. Burdo N., Rud V., Hofmann R. Miniature ceramic items from Trypillia settlements of South-East Podillia // Ibidem. P. 129-154. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.sidestone.com/openaccess/9789464270754.pdf>
21. Магомедов Б. В. Пам'ятки черняхівської культури Вінницької області. Київ: ІА НАН України, 2022. 146 с.
22. Rud V., Hofmann R., Kosakivskyi V., Zaitseva O., Mueller J. The Pottery Kilns at the Copper and Late Roman Age Site Hariachkivka 8 (Ukraine): Magnetic Prospection and Archaeological Verification // XVI International Scientific Conference "Monitoring of Geological Processes, and Ecological Condition of the Environment". 5-18 November 2022, Kyiv, Ukraine. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/42650/>
23. Красножон В. Знахідки минулого // Сільські новини. 2000. 24 жовт. С. 6.
24. Мельник В. Римські монети і готські артефакти в межиріччі Кам'янки та Гарячківки (Села Одаї, Гарячківка, Красносілка, Зеленянка) // Вінниччина. 2024. 5 черв. С. 11.
25. Гольд М. На Вінниччині виявили мусульманський мавзолей XIII ст. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://lenta.ua/navinnichchini-viyavili-musulmanskiy-mavzoley-xiii-stolittya-28546/>
26. Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина [Текст] / Упорядники: Ю. А. Зінько, М. Р. Мудраченко та ін. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. 400 с. : табл.; кол. вкл. фото.